

Arendt "O zlu"

Kuliš, Emanuela

Undergraduate thesis / Završni rad

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:793430>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-24**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij filozofije i pedagogije

Emanuela Kuliš

Arendt "O zlu"

Završni rad

Doc.dr.sc. Željko Senković

Osijek, 2012.

1. Sažetak

U ovom završnom radu riječ je o prikazu osnovnih misli Hannah Arendt koje je iznijela u svojim *Predavanjima o nekim pitanjima moralne filozofije*, odnosno u svom djelu *O zlu*. Također, promišljanja o tematici zla Hannah Arendt se uspoređuju s promišljanjima Immanuela Kanta te Aurelija Augustina. Misao autorice vrlo je bliska mislima ovih dvaju mislilaca. Međutim, postoje i određene specifičnosti koje su prikazane u daljnjem radu. U prvom dijelu završnog rada, dan je prikaz bibliografskih podataka Hannah Arendt, s ciljem boljeg razumijevanja same autorice i njene misli. Nakon kratke i sažete biografije slijedi opći dio o samom djelu *O zlu* (kompozicija, glavni problemi, ključne ideje). Treći pak dio završnog rada se bavi problemom radikalnog zla, uspoređujući Kantova promišljanja s promišljanjima Arendt, posebno stavljajući naglasak na slaganja njihovih mišljenja. Četvrti dio završnog rada govori o promišljanjima Aurelija Augustina o zlu te povezanosti ideja s Arendt, budući da je misao Aurelija Augustina imala veliku važnost i težinu te da je uvelike utjecala na Arendt. Peto dio razmatra banalnost zla prema Arendt, pojam koji je ujedno središnji pojam u razmatranju zla. Te na kraju, zadnji, šesti dio završnog rada, govori o značaju totalitarizma te o povezanosti totalitarizma sa zlom koji daje jedan novi vid razumijevanja totalitarnog sustava.

Ključne riječi: zlo, radikalno zlo, banalnost zla, totalitarizam.

2. Uvod

Zadatak završnog rada bio je prikazati promišljanja Hannah Arendt o problematici zla te usporediti njena promišljanja s promišljanjima Immanuela Kanta te Aurelija Augustina. Budući da su ova dva filozofa uvelike utjecala na misao Hannah Arendt, mogu se uočiti sličnosti, ali i neke razlike. Jedan od zadataka završnog rada, bio je upravo prikaz njihove povezanosti, ali i različitosti. Nakon upoznavanja s glavnom problematikom i glavnim idejama djela *O zlu*, prelazi se na radikalno zlo, usporedbu s Kantom, Augustinovo mišljenje o zlu, i sve to usporedo s Arendt. Nakon toga, riječ je o banalnosti zla i teoriji totalitarizma prema mišljenju Hannah Arendt.

3. Glavni dio

3.1. Biografija Hannah Arendt

Hannah Arendt rođena je 14.10.1906. godine u gradu Linden koji je sada dio Hanovera. Odrasla je u Königsbergu i Berlinu u židovsko građanskoj obitelji. U razdoblju od pet godina (1924.-1929.) studira filozofiju, teologiju i grčki jezik kod Martina Heideggera i Rudolfa Butmanna, kod Edmunda Husserla u Freiburgu i kod Karla Jaspersa u Heidelbergu. Disertaciju o pojmu ljubavi kod Augustina brani kod Karla Jaspersa 1928. godine.

Suradnju s Heideggerom prekida do 1945. godine, kada obnavljaju osobne kontakte i prepisku. No, unatoč političke i teorijske udaljenosti od Heideggera, Arendt je čitavog života pomagala u širenju njegovog djela. S Karlom Jaspersom pak ostaje prijateljicom do kraja života. Upravo zahvaljujući njoj, Jaspersova djela, kao i djela Waltera Benjamina te Hermanna Brocha, postaju bliži anglosaksonskoj javnosti.

Nakon disertacije o pojmu ljubavi kod Augustina, Arendt piše studiju o berlinskoj Židovki koja je u vrijeme prve građanske emancipacije Židova i mnogo prije ženske emancipacije imala vrlo utjecajan salon. Riječ je bila o Rahel Varnhagel (1771.-1833.).

Hannah Arendt je bila dva puta u braku. Prvi put s filozofom Güntherom Sternom, kasnije poznat kao Günther Anders, od kojeg se rastala 1937. godine. Nakon njega udala se za njemačkog ljevičarskog (samoukog) intelektualca Heinricha Blucheja, kojeg je upoznala 1936. godine i s kojim je ostala do kraja života.

Godine 1941. Arendt emigrira u SAD sa svojim mužem i majkom uz pomoć američkog diplomata Hirama Bingham IV. i Varian Fry koji su ilegalno pomogli 2500 Židova pobjeći od Gestapoa. Dolaskom u SAD Arendt postaje aktivna u Njemačko – židovskoj zajednici u New Yorku. Stječe publicistički i znanstveni ugled. Od 1963. godine predaje na Sveučilištu Chicago, a od 1967. godine pa do smrti radi kao profesorica na New School for Social Research u New Yorku.

Njeno prvo veliko djelo, tri toma *Izvora totalitarizma* (1951.), govori o suvremenom svijetu, obuhvaća analizu i usporedbe različitih totalitarnih sustava, naglašavajući nove elemente razlikovanja diktature i zločinačkih vladavina ranijih razdoblja. Nakon *Izvora totalitarizma*, slijede djela *Vita activa* (1958.), *Adolf Eichmann Trial* (1963.), *On Revolution* (1963.), *Men in*

Dark Times (1968.), *On Violence Essay* (1970.) te *The Life of the Mind* koja je izdana nakon njene smrti.

Umrla je od srčanog udara u šezdesetdevetoj godini života (1975.) u New Yorku.

3.2. Općenito o "O zlu"

Djelo "*O zlu*" Hannah Arendt su predavanja u četiri dijela koja razmatraju neka pitanja moralne filozofije. Prvi put su objavljena u knjizi *Responsibility and Judgment* (Schocken Books, New York 2003), a uredio ih je Jerome Kohn, inače upravitelj zaklade Hannah Arendt Bluecher Literary Trust.¹

Prvi dio knjige započinje razmišljanjem o Winstonu Spenceru Churchill, povijesnoj osobi koja je prema njenom mišljenju bio u suprotnosti s duhom svog vremena. Njega navodi kao primjer onoga što čini vrsnoću ljudskog duha (plemenitost, dostojanstvo, postojanost, odvažnost) koja ostaje bitno jednaka kroz stoljeća. Jednom prilikom, Churchill je zapisao sljedeće: "Gotovo ništa materijalnog i institucionalnog o čemu su me učili da je trajno i vitalno, nije se održalo. Sve što sam vjerovao da je nemoguće ili su mi govorili da je nemoguće, dogodilo se."² Arendt tu izjavu smatra obistinujućom i koristi ju kako bi predstavila temeljna iskustva na kojima su utemeljeni. Čovjek je uistinu nepredvidljiv.

Svoju pažnju Arendt usmjerava na moralna pitanja koja se tiču pojedinačnog, odnosno individualnog postupanja i ponašanja, te na ona pravila i mjerila koja su služila ljudima da odvoje pravo od krivog i na koja su se pozivala da bi opravdali sebe ili druge ili pak sudili o njima, a koja su se podrazumijevala kao valjana sama po sebi, bilo kao dio prirodnog prava ili kao dio božanskog. Odjednom je došlo do preokreta, kada se moral iznenada očitovao kao skup običaja, navika i načina ponašanja. Djeluju li ljudi u skladu s normama jer ih smatraju ispravnim ili zbog toga što su društveno prihvaćene? Ili ipak pojedinac nosi u sebi ucrtane u dušu vrijednosti i moralne principe?

Nietzscheova potraga za "novim vrijednostima" kojemu je jedini kriterij bio život sam, bila je ustvari obezvrjeđivanje tadašnjih vrijednosti te kritika tradicionalnih i po svojoj biti kršćanskih vrijednosti, ali i kritika cjelokupne platonističke etike. Ipak, Arendt ga kritizira navodeći kako

¹ Nadežda Čačinović, "*Napomena o tekstu O zlu*", u: Hannah Arendt, *O zlu*, Naklada Breza, Zagreb 2006., str. 129.

² Hannah Arendt, *O zlu*, Naklada Breza, Zagreb 2006., str. 8.

"proglasiti život najvišim dobrom je što se tiče etike izbjegavanje pitanja, budući da svaka etika, i kršćanska i nekršćanska, pretpostavlja da život nije najviše dobro za smrtnike i da se u životu uvijek radi o nečem što nije tek održavanje i razmnožavanje individualnih živih organizama."³ Opravdava ga na način da on nije mogao znati kako će čovjek, odnosno ljudsko ponašanje ugroziti opstanak ljudske vrste, iako je u takvoj situaciji sam Život uistinu najveće dobro. No, i stara latinska poslovice kaže: "Zar da propadne svijet da pobijedi pravda?" Arendt u pomoć priziva Kantov odgovor da ukoliko propadne pravda ljudski život na zemlji gubi smisao. Nietzsche nije znao da je novi moralni princip ustvari negiranje morala kao takvog, no Nietzsche se drznuo pokazati kako moral gubi, odnosno kako je izgubio svoj smisao i kako je postao otrcan. I Arendt u tome vidi njegov značaj. Uistinu, čovjek bez morala, nije čovjek.

Arendt dalje navodi da je Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija primjer sloma ustaljenih moralnih kriterija u javnom i privatnom životu. Staljinovi zločini su bili staromodni, on ih naime nije nikada priznavao, nego ih je licemjerno i dvostrukim značenjem skrivao, dok su njegovi sljedbenici opravdavali zločine kao sredstvom u ostvarivanju "dobrog" cilja ili čak i zakonima povijesti prema kojima je nužna žrtva revolucionara. Za razliku od ruskih zločina, njemački zločini su mnogo ekstremniji jer je nacistički režim uistinu postavio novi set vrijednosti i uveo pravni sustav usklađen s njima. Nacistički režim je čak dokazao da nisi morao biti uvjereni nacist da se prilagodiš i zaboraviš moralna uvjerenja koja su nekada bila dio toga. Moralni problem je bio u tome što se moral srušio kod običnih ljudi u puke navike, običaje, proizvoljne konvencije – *mores*. Obični ljudi nisu dovodili u pitanje vladajuće moralne (nacističke) propise, sve dok su bili društveno prihvaćeni. Te upravo iz primjera nacističkih zločina, možemo zaključiti da uvijek trebamo propitivati, ne samo sebe, već i sustav, ne dozvoljavajući da izgubimo sposobnost razlučivanja dobra i zla čime ujedno štitimo ljudsko dostojanstvo. Zatvarajući oči pred zlom, zatvaramo si vrata da budemo čovjekom.

Arendt smatra da taj moralni problem nije svladan i da je ostao potisnut jer je bio prekriven monstroznošću s kojom se gotovo nemoguće pomiriti i o čemu se teško govori. Ozbiljna rasprava o zločinima čini se nemoguća jer je teško govoriti o monstroznosti bez emocija i bez termina osjećaja koji sentimentaliziraju priču i čine ju jeftinom i otrcanom.⁴

Ponovno pojavljivanje moralnog pitanja može se zahvaliti učinku poslijeratnih procesa protiv tzv. ratnih zločinaca. Veličinu pravosuđa Arendt vidi u tome što pravosuđe svoju pažnju mora

³ Ibid., str. 9.

⁴ Ibid., str. 15.

usmjeriti na individualnu osobu. Tada više nije pitanje kako je funkcionirao sustav, već kako je optuženik postao dužnosnik u toj organizaciji. Jer riječ je o sasvim običnim ljudima koji su slijedili naredbe i počinili zločin. Pravosudnim postupkom se propitkivao udio u krivnji onoga što se događalo. Naravno, pretpostavka poštenog i funkcionalnog pravosudnog sustava je pravna država koja svojim zakonima svakom pojedincu jamči ljudska prava.

Vodila se žestoka rasprava o moralnim pitanjima, ali su ona istovremeno ostala izbjegnuta. Čini se da se to uvijek dogodi kada se o tim pitanjima ne raspravlja općenito, već u vezi s pojedinačnim slučajem. Također treba razlikovati legalna i moralna pitanja, iako i jedna i druga imaju posla s osobama, a ne sa sustavima ili organizacijama.

Arendt promišlja i o radikalnom zlu, njegovoj povezanosti s totalitarizmom. No, o tome će biti više riječi u potpoglavlju namijenjenom toj temi.

Ono što je najviše uznemirujuće jest to da se takvo, radikalno zlo može izazvati na najbanalniji način. Nije potreban monstruoan motiv da bi bilo monstruoan djelo. Takvo zlo ne može se ni oprostiti ni kazniti. Sljedeći citat to potkrepljuje: "Kada je nemoguće postalo moguće, ono je postalo i nekažnjivo, neoprostivo apsolutno (radikalno) zlo koje se ne da razumeti niti objasniti motivima ličnog interesa, pohlepe, zavisti, gladi za moć i kukavičluka: zlo, dakle, koje nijedan bes ne može da osveti, koje ljubav ne može da nadjača, koje prijateljstvo ne može da zaboravi. Kao što žrtve u fabrikama smrti ili u pećinama zaborava u očima dželata više nisu bile "ljudi", tako se i ova najnovija vrsta zločina nalazi s onu stranu čak i čovekove solidarnosti u grehu."⁵

Ipak, nitko ne želi biti zao, no ima onih koji čine zlo te zapadaju u tzv. moralni apsurd – *absurdum morale*. Onaj koji čini zlo, u proturječnosti je sa samim sobom i svojim razumom te mora prezirati samog sebe. I tradicija moralne filozofije, od Sokrata pa sve do danas, slaže se u tome da je čovjeku nemoguće namjerno činiti zlo, željeti zlo radi zla. No, u današnjem svijetu svjedoci smo mnogih zlih postupaka učinjenih namjerno. Pitanje je jesu li zločinci uistinu, u pravom smislu riječi, bili svjesni svojih postupaka ili su mislili da jesu, a ustvari nisu bili. Izgleda da nam tu jedino preostaje nada i vjera da je nemoguće željeti i činiti zlo, možda je tako i lakše živjeti,. I Isus je rekao: " Oče, oprostí im, jer ne znaju što čine!" (Lk, 23,34)

⁵ Ričard Bernstin, "Refleksije o radikalnom zlu: Arent i Kant", u: Daša Duhaček, Obrad Savić (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent*, Beogradski krug, Beograd 2002., str. 81.

Arendt, kao i Kant, tvrdi da jedino ondje gdje je moral strogo ljudska stvar, možemo govoriti o moralnoj filozofiji. Moralno ponašanje ovisi prije svega o odnosu čovjeka prema samom sebi. Čovjek treba biti dosljedan, ne radeći iznimke prema sebi. Riječ je o brizi za sebe pa onda za druge, najprije djeluješ iz dužnosti prema sebi, a tek onda spram drugih ljudi. Mjerilo nije ljubav, već samopoštovanje. Kant to potkrepljuje tako što kaže: "Što se razmišljanje češće i postojanije njima bavi, dve stvari ispunjavaju dušu uvek novim i sve većim divljenjem i strahopoštovanjem: *zvezdano nebo iznad mene i moralni zakon u meni*."⁶ Kant također razlikuje legalnost i moralnost. Legalnost je moralno neutralna jer je njeno mjesto u institucionaliziranoj religiji ili politici. Tu dolazimo do toga da moralno ponašanje nema nikakve veze s poslušnošću spram "vanjskog" zakona, bilo da se radi o ljudskom ili Božjem zakonu. Za moralnu pak filozofiju nema mjesta gdje se religija koristi kao mjerilo i kriterij za ljudsko ponašanje i njegovo procjenjivanje. Prirodni zakoni su obvezni i može se reći da mu se čovjek samo metafizički pokorava, i to kada umre.

Prvi dio predavanja Arendt zaključuje definiranjem istinskog zla kao onog što uzrokuje nijemu travu, kada jedino što možemo reći je da se to nije smjelo dogoditi.

Drugi dio predavanja započinje značenjima riječi "etika" i "moral", koje ustvari znače mnogo više od svog etimologijskog podrijetla. Pita se kako se nije pronašao adekvatniji naziv za moralnu filozofiju, budući da se tijekom vremena promijenila temeljna pretpostavka tradicije, to da se oduvijek zna što je dobro, a što zlo, i da je svako zdravo ljudsko biće sposobno razlikovati dobar od lošeg postupka. Primjećuje da su neke osnovne moralne stavke, poput: "Ne čini drugome što ne želiš da drugi tebi čini", "Voli bližnjeg svoga kao samog sebe", te Kantov imperativ: "Djeluj na takav način da maksima tvojeg djelovanja može postati opći zakon za sva umna bića", imaju kao svoj kriterij sebstvo, a ne nešto što upravlja čovjekom spram drugih, kao što je to s moralom.

Moralne postavke moraju biti ili samo po sebi razumljive (tada su prinudne) ili potkrijepljene dokazima i demonstracijom. Uvijek su se moralne postavke smatrale razumljivima i vrlo je rano otkriveno da ih nije moguće dokazati, da su aksiomatske. Iz toga slijedi da nikakav imperativ nije potreban. No, Kantov kategorički imperativ i Sokratova kategorička postavka nam govore drukčije. Ako prekršite neku moralnu postavku, onda ste ili u proturječnosti sa samim sobom ili vam savjest prijeti samo-prezirom. Ipak, oni koji se boje proturječnosti sa samim sobom ili prijetnje savjesti, su oni koji već žive sa samim sobom pa im ne treba obveza da čine dobro.

⁶ Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1979., str. 174.

Arendt to potkrepljuje primjerima onih rijetkih Nijemaca koji nisu bili među nacistima, niti su podržavali naciste te nisu ni prolazili moralne krize znajući uvijek što je ispravno, a što ne.

Arendt kaže: "...kvaliteta da se bude osobom, za razliku od toga da se bude samo ljudsko biće, nije jedno od individualnih svojstava, darova, talenata ili nedostataka s kojima se ljudi rađaju i koje mogu koristiti ili zlorabiti. Osobna kvaliteta neke individue upravo je "moralna" kvaliteta, riječ shvaćena u smislu moralne filozofije, ne etimologijski ili konvencionalni."⁷ Upravo tako, čovjeka čine njegove moralne kvalitete, a ne stupanj obrazovanja, stil oblačenja ili boja kože, vjeroispovjest ili količina novca na bankovnom računu.

Arendt navodi da je zbunjujuće to što filozofijska i religijska misao nekako izbjegavaju problem zla. Sva ljudska zloća smatrala se posljedicom ljudske sljepoće i neznanja bilo ljudske slabosti, sklonosti da se podlegne iskušenju. Čovjeka iskušava zlo i on mora podnijeti napor da bude dobar. Kant čak kaže da je svaka sklonost po definiciji iskušenje. Sklonost znači biti aficiran stvarima izvan sebe. Arendt pak misli da je činjenica da je čovjek stalno na kušnji, ali isto tako čovjeku treba napor za činjenje nekog zla, kao što mu treba napor i za činjenje dobra.

Arendt iznosi tri krajnje paradoksalne Sokratove tvrdnje navedene u *Gorgiji*. To su: (1) Bolje je podnijeti zlo nego činiti zlo; (2) Za počinitelja je bolje da bude kažnjen nego da ne bude kažnjen; (3) Tiranin koji nekažnjeno može raditi što hoće nesretan je čovjek. U ovom drugom predavanju razmatra tek prvu tvrdnju, drugom tvrdnjom se malo bavi, a trećom se uopće ne bavi.

Razlog zbog kojeg je bolje podnijeti, odnosno podnositi zlo nego činiti zlo je taj što je čovjek uvijek u dijalogu sa samim sobom. Kad se ne slažeš sam sa sobom, ne možeš nikud otići, što nije u slučaju kad se ne slažeš s drugim ljudima. Dakle, ako učiniš zlo, živiš sa zlikovcem (samim sobom). Budući da sebi ne možeš oprostiti (ne oprašta se zločinu, već se oprašta osobi), ne možeš se ni riješiti te nepodnošljive bliskosti sa zlikovcem. Stoga nijedan zločin ne može ostati skriven.

Dalje Arendt navodi: "Pitanje sjećanja dovodi nas barem na korak bliže uznemirujućem pitanju o prirodi zla. Filozofija (kao i velika književnost, kao što smo već rekli) poznaje zlikovca samo kao nekoga koji je očajan pa mu taj očaj daje neki odsjaj plemenitosti."⁸ Kaže da su najveća zla počinili oni zlikovci koji se ne suočavaju sa samim sobom. Najveći zločinci nisu nikada ni razmišljali o stvari pa se ne mogu ni sjećati, a bez sjećanja ih ništa ne može ni

⁷ Hannah Arendt, *O zlu*, Naklada Breza, Zagreb 2006., str. 42.

⁸ Ibid., str. 59.

zaustaviti. Iz tog razloga: "Najveće zlo nije radikalno, nema korijenje i zato što nema korijenje, nema ograničenja, može ići do nezamislivih ekstrema i proširiti se po čitavom svijetu."⁹ Upravo tim širenjem može doći do metamorfoze radikalnog zla u banalno zlo. Čim se misao počne baviti problemom radikalnog zla, dolazi do praznine jer tamo nema ničega.

Drugo poglavlje zaključuje konstatacijom da je i intelektualce jednako lako navesti na zločin kao i sve ostale ljude. Gubitkom posve obične sposobnosti za mišljenje i sjećanje dovodi se do gubitka integriteta osobe.

Treće poglavlje predavanja o moralnoj filozofiji Arendt započinje naglašavanjem da se moral tiče individue u njenoj singularnosti. Navodi različite načine da budemo sami (samoća, usamljenost, izolacija) jer ih se vrlo lako može zamijeniti i iz razloga što gotovo neprimjetno prelaze iz jednog u drugo. Živjeti sam sa sobom je mnogo više od svijesti i samo-svijesti. Svaki proces mišljenja je razgovor sa samim sobom koji se odvija u samoći, samoći koja je briga o sebstvu. Samoća znači da, iako sama, ja sam s nekim, odnosno sa samom sobom. Za razliku od usamljenosti kod koje možete biti i u gomili, a opet se osjećati usamljeno. Izolacija je pak kada niste ni u društvu s drugim ljudima niti sa samim sobom, već ste zaokupljeni stvarima ovoga svijeta. Tada je izolacija prirodni uvjet produktivnog rada. No, može se pojaviti i kao negativan fenomen kad nas mogu napustiti druge osobe s kojima dijelimo neku zajedničku brigu za svijet.

Mišljenje i sjećanje je način ljudskog zauzimanja mjesta u svijetu. Iz tog ukorjenjivanja procesom mišljenja razvija se osoba ili osobnost. Mišljenje je djelatnost koja ima određene moralne rezultate te onaj koji misli konstruira samoga sebe u osobu ili osobnost: "Osoba kao biće koje misli, ukorijenjeno u mislima i sjećanjima, koje stoga zna da mora živjeti sa samom sobom, znat će da ima granica u onome što smije činiti i te granice neće biti izvanjske nametnute nego samo-postavljene. (...) no bezgranično, ekstremno zlo moguće je samo ondje gdje su samo-izrasli korijeni, koji automatski ograničavaju mogućnosti, posve odsutni."¹⁰

Glavna razlika između misli i djela, politički gledano, je u tome što kad djelujemo, uvijek smo okruženi ljudima, a dok mislimo smo sami sa sobom. Ipak, i dok mislimo, prisutna je klica pluralnosti budući da možemo misliti samo u dvojini, iako sam jedna.¹¹ To je značajno jer ukazuje na pluralnost gdje ju najmanje očekujemo.

⁹ Ibid., str. 60.

¹⁰ Ibid., str. 67.

¹¹ Ibid., str. 72.

Sa stajališta strogo filozofijske vrste morala, zlo, definirano obzirom na sebstvo i misleći na razgovor sebe sa sobom samom, ostaje podjednako formalno i prazno od sadržaja. Najveće zlo koje se počinilo je zlo počinjeno od ljudskih bića koje odbijaju biti osobe.

Arendt dalje govori o fenomenu volje koja nas navodi na činjenje te o prirodi dobrog u posve pozitivnom smislu.

Četvrto poglavlje započinje sumacijom izloženog u prethodna tri poglavlja, upotpunjujući daljnjim promišljanjima.

Arendt podsjeća da je zlo prema Sokratu sve što osoba ne može podnijeti da je učinila, prema Nietzscheu isto tako. Prema Isusu zlo je *skandalon*, kamen spoticanja, što ga ljudska snaga ne može ukloniti tako da se pravi zločinac pojavljuje kao onaj koji se nikada nije smio roditi. *Skandalon* je zlo koje je počinjeno od srca i voljom. Prema Spinozinom mišljenju zlo je aspekt pod kojim se ono što je nedvojbeno dobro pojavljuje ljudskom pogledu. Prema Hegelu je zlo kao ono negativno velika snaga koja potiče dijalektiku nastajanja.¹²

Dalje, pitanje volje Arendt upotpunjava njenim paradoksom. Naime, otkrićem volje kao nositeljice ljudske slobode, ljudi su shvatili da možda nisu slobodni ni onda kada nisu pod pritiskom prirodnih sila, usuda ili drugih ljudi. Problem je nastao kada se otkrilo da Ja-hoću i Ja-mogu nisu isto, bez obzira na vanjske okolnosti. Ipak, čim počnemo djelovati, pretpostavljamo da smo slobodni, bez obzira na slučaj. Čovjek na kraju svog života želi biti u stanju reći da je bio sretan.

Arendt tvrdi da je moć suđenja jedna od najtajnovitijih ljudskih sposobnosti ljudskog uma. Volja ili razum ili neko treće mentalno stanje je, u najmanju ruku, otvoreno pitanje.¹³

Kod Nietzschea pronalazi element užitka koji smatra značajnim faktorom povezanim s voljom. No, cilj volje je volja, kao što je cilj života živjeti. Moć je inheretna volji bez obzira na cilj ili predmet. Arendt je Nietzscheu zahvalna na učinjenoj razlici zapovjednog karaktera volje i njenog karaktera arbitra, volje koja je pozvana prosuditi suprotstavljene zahtjeve pa se time pretpostavlja da umije razlikovati ispravno od pogrešnog.¹⁴

Dalje, Arendt pozornost usmjerava na pitanje prosuđivanja, istinskom arbitru između ispravnog i pogrešnog, istine i laži, ružnog i lijepog. Poziva se na Kanta.

¹² Ibid., str. 99.

¹³ Ibid., str. 105.

¹⁴ Ibid., str. 110.

Nedostatak rasuđivanja se pokazuje na svim područjima: kao glupost u intelektualnim (kognitivnim) stvarima, kao neukus u estetičkim danostima, kao moralna tupost ili nenormalnost kada je riječ o ponašanju. Zdravi razum je pak suprotnost svim tim specifičnim nedostacima. Prema Kantovom mišljenju, osnova iz koje proizlazi rasuđivanje kada funkcionira jest zdravi razum, osjetilo koje nas čini članovima zajednice i dopušta nam komunicirati o predočenim stvarima. Razum to čini pomoću moći uobrazilje, imaginacije, dakle pomoću sposobnosti da čovjek u svojoj glavi ima sliku nečega što nije prisutno.

Također, oni koji ne žele rasuđivati nemaju pravo dovesti u sumnju valjanost tuđeg rasuđivanja. Sud će biti *reprezentativniji* što si osoba može više ljudskih sudova predočiti te ih i uzeti u obzir pri svom rasuđivanju.¹⁵

Arendt zaključuje da je naša odluka što je dobro, a što zlo ovisna o društvu u kojem želimo provesti svoj život. Mi biramo to društvo i ne smije nam biti svejedno kakvo je ono. S tom ravnodušnošću je povezana i pojava da se odbija svako suđenje. Arendt zaključuje: "Iz te nespemnosti ili nesposobnosti da se odaberu vlastiti uzori i vlastito društvo te iz nespemnosti ili nesposobnosti da se rasuđivanjem odnosimo spram drugih, nastaju istinski *skandala*, kameni spoticanja što ih ljudskim moćima ne možemo ukloniti jer do njih nisu doveli ljudski i ljudski razumljivi motivi. U tome je strava, a istovremeno i banalnost zla."¹⁶

3.3. Pojam radikalnog zla – Kant i Arendt

Početak procesa razvoja, odnosno evolucije zla počinje od sintagme radikalnog zla. Pojam radikalnog zla prvi je upotrijebio Kant, a Arendt ga upotrijebljava u sličnom smislu. Ona radikalnim zlom naziva zlo totalitarizma, odnosno zlo koje nastoji imati totalnu dominaciju nad svakim pojedincem na način da ga učini suvišnim. Politika totalitarnih sistema nastoji izbrisati različitost ljudskih bića i organizirati mnoštvo na način da svi budu jedan pojedinac. Različitim sredstvima kontrole, poput propagande, tajne policije i terora nastoje to sprovesti u djelo i time temelje učinkovitost upravljanja masom.

Posljedica totalitarnih sustava je dakle suvišnost pojedinca. Totalitarni sustavi se temelje na vjeri u "zakon" koji je postao izraz samog povijesnog kretanja koji totalitarni sistem želi i nastoji ubrzati. Da bi se to kretanje moglo ubrzati, svaki pojedinac se treba osjećati suvišnim i da bi, iz

¹⁵ Ibid., str. 116.

¹⁶ Ibid., str. 121.

straha da ga se ne izbací iz tog sustava jer ga se vrlo lako može zamijeniti nekim drugim, bio slijepo poslušan.

Arendt, dakle, radikalno zlo povezuje s totalitarnim sistemom u kojem svi ljudi postaju podjednako suvišni. Političke, društvene i ekonomske tendencije širom svijeta pripomažu tome, budući da su u dosluhu s totalitarnim institucijama. Vjerovala je da je pojavom totalitarizma nastalo nešto radikalno novo – nešto što je označavalo potpun prekid s tradicijom. Sva ljudska bića postala su suvišna. Zlo se pokazalo radikalnijim nego što se očekivalo.

Arendt ne može definirati radikalno zlo kao takvo, ali tvrdi da ima veze s namjerom da se ljudska bića učine suvišnim kao ljudska bića. A to se pak postiže odstranjivanjem nepredvidljivosti, odnosno spontanosti. I to sve iz zablude da je jedan, pojedinačan čovjek svemoćan. Svemoć pojedinca čini ostale ljude sasvim suvišnim. Arendt tvrdi da radikalno zlo nema nikakve veze s grijehom sebičnosti niti s bilo kojim ljudski razumljivim, grešnim motivima, niti se radi o tome da se ljudska bića tretiraju kao sredstva za neku svrhu ili da se poriče ljudsko unutrašnje dostojanstvo. Radi se o tome da sistem stvara beskućnike i apartide prema kojima se postupa kao da su potpuno beznačajni i suvišni. Koncentracijski logori pridonose toj ideji da se čovjek učini suvišnim. U njima nijedan čovjek (logoraš) nema nikakva prava.

Arendt razlikuje tri stupnja k potpunoj, totalnoj dominaciji. Prvi stupanj je ubijanje pravne ličnosti u čovjeku, ujedno preduvjet za totalnu dominaciju nad čovjekom. Taj proces je započeo mnogo prije no što su nacisti osnovali koncentracijske logore. Ustav postoji, ali se uopće ne poštuje niti ga sustav provodi. Poštuje se samo zakon "Vođe". U takvom sustavu, niti jedan pojedinac nije siguran. Drugi stupanj je ubojstvo moralne ličnosti u čovjeku i po prvi put u povijesti mučeništvo je postalo nemoguće. To se postiže ubijanjem svakog političkog protivnika i pojedinaca različitog mišljenja od vladajuće "ideje". Čovjek mora zaboraviti ne samo na javno mišljenje, norme i vrijednosti, već i prijatelje, obitelj, sjećanja... Zadnji, treći stupanj "logike" totalne dominacije je izuzetan pokušaj da se ljudska bića preobrazu, da se uništi svaki ostatak ljudske individualnosti, spontanosti i ljudske slobode. Dakle, uništenje onoga što ljudsko biće čini ljudskim. To se postiže sustavnim i bešćutnim uništavanjem ljudskih tijela u koncentracijskim logorima. Tim postupcima ljudska bića kao bića postaju suvišnima. I to je srž i užas radikalnog zla.

Arendt navodi da se više ne može tvrditi da se moralno ponašanje razumije samo po sebi. Vladalo je uvjerenje da svaka zdrava osoba nosi u sebi glas koji mu govori što je dobro, a što zlo, i to bez obzira na vladajuće zakone i druge ljude.

Kant pak napominje da je važno i okruženje jer se ljudski um u takvim stvarima povodi za primjerima, bez obzira što ljudski um suočen s primjerom vrline ne može pogriješiti u ocjeni dobrog i lošeg.

Kant navodi kategorički imperativ ("Radi tako da čoveštvo kako u tvojoj ličnosti tako i u ličnosti svakoga drugoga uvek uzimaš ujedno ako svrhu, a nikada samo kao sredstvo.")¹⁷ kojeg naziva "kompasom" koji će pomoći ljudima razlikovati dobro od zla. Imperativni oblik je nužan iz razloga što se umna postavka obraća volji: "Predodžba objektivnog principa, ukoliko je za volju prisilan, zove se zapovijed (uma), a formula te zapovijedi zove se *imperativ*."¹⁸ Volja je dakle sposobnost da se bira samo ono što um prepoznaje kao dobro. Dobra volja je ona koja spremno prihvaća zapovijed uma. Kant tvrdi da je znanje o tome što nam valja činiti dostupno i najobičnijem čovjeku, smješteno u racionalnoj strukturi ljudskoga duha. Ipak, čovjek nije samo racionalno biće te se stoga moralno ponašanje ne razumije samo od sebe, za razliku od moralne spoznaje, razlikovanja dobra i zla koje je takvo. Budući da je čovjek u iskušenju popustiti svojim sklonostima, dolazimo do "radikalnog zla".

Da bismo mogli razumjeti što Kant smatra radikalnim zlom, najprije moramo odrediti njegovo poimanje zla uopće. Naime, on zlo pripisuje prvenstveno maksimama koje usvajamo. Dobra maksima je ona koja je u skladu s moralnim zakonom i koja slijedi iz spoznaje naše dužnosti. Dakle, dobra maksima je samo ona koja je u skladu s moralnom pobudom. Razlika između dobrog i zlog čovjeka leži u podređivanju (u njihovoj formi) koje od njih leži u uvjetu drugih. U skladu s tim, čovjek je zao samo time što preokreće uobičajen poredak te ih prihvaća za svoje maksime.

Radikalnim zlom, Kant pak označava urođeno nagnuće (Hang) ljudskih bića kao vrste da usvajaju zle maksime. Prema njegovom mišljenju, čovjek je po prirodi zao i to je univerzalna i nužna istina. Zlo proistječe iz upražnjavanja naše slobode te potječe iz naše moći slobodnog izbora. Radikalno zlo je prepleteno ljudstvom i u njemu je ukorijenjeno, u ljudskoj prirodi urođeno, što znači da je ono i univerzalno. Tim pojmom pokazuje činjenicu da ljudska biće ne čine uvijek ono što bi trebala činiti.

¹⁷ Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1979., str. 18.

¹⁸ Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, Igitur, Zagreb 1995., str. 39.

Kant razlikuje tri stupnja zla. Prvi stupanj ima porijeklo u slabosti ljudske prirode. Drugi stupanj ima porijeklo u nečistoći, a treći je stupanj onaj kojeg naziva zlobom, odnosno iskvarenošću, naopakošću ljudskog srca kojim se kvvari način mišljenja u korijenu te se čovjek naziva zlim. No, to nagnuće je čovjekom samim na njega navučeno.¹⁹ Što znači da je čovjek sam odgovoran za to nagnuće. Čovjek ima moć slobodnog izbora koja je apsolutan uvjet same mogućnosti morala. Sam moral je autonoman te ne počiva ni na kakvim vanjskim temeljima. Ono što ne proizlazi iz samog čovjeka i njegove slobode nije nadomjestak za nedostatak njegove moralnosti.

Također, prema Kantovom mišljenju, čovjek se može promijeniti, preporoditi i postati dobar, ako usvoji dobre maksime i odupre se nagnuću i iskušenjima. I to usvajanje dobrih ili zlih maksima ne može biti određeno prirodnom uzročnošću. Ljudska bića moraju preuzeti punu odgovornost za svoje postupke, čak i za svoja moralna uvjerenja, kao i odgovornost za maksime koje usvajaju. Štoviše, čovjek ima najprije dužnost ispunjenja sebe kao osobe (u moralnom i drugom smislu), a zatim i dužnost prema drugim ljudima. Vrlo je važno da svaki pojedinac najprije zna biti čovjekom, a onda i svojim djelovanjem pokazati drugima dobar, pozitivan, moralan primjer.

No, ono što povezuje Kanta i Arendt u razumijevanju radikalnog zla jest ideja postojanja pojedinačne moralne odgovornosti ili dužnosti polaganja računa za svoje djelo, odnosno nedjelo. Kant nikada ne bi prihvatio pojam kolektivne krivnje i on nam pomaže razumjeti moralne odgovornosti u situacijama koje su manje ekstremne od Auschwitzta. Arendt iznosi novo lice radikalnog zla – suvišnost ljudskih bića, a Kant pokazuje da nema izbavljenja od osobne odgovornosti za to radikalno zlo.

3.4. Pojam zla – Augustin i Arendt

Aurelije Augustin se približio kršćanstvu u svom poimanju pojma zla. Njegova misao je izvorni izraz kršćanskog mišljenja. Smatra da zlo nije nikakva supstancija, niti neko biće niti neka zbiljnost u sebi. Zlo je, prema Augustinu, jednostavno lišenost bivstva, negacija bića, manjak dobra i ono ovisi o čovjekovom slobodnom odlučivanju. Zlo ulazi u svijet kao manjak u odnosu na zbiljnost i red. Kao što je mrak nedostatak svjetlosti, tako je zlo manjak dobra.

¹⁹ Ričard Bernstin, "Refleksije o radikalnom zlu: Arent i Kant", u: Daša Duhaček, Obrad Savić (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent*, Beogradski krug, Beograd 2002., str. 82-83.

Budući da je zlo manjak, ono ne pretpostavlja *causa efficiens*, odnosno djelatni ili tvorni uzrok koji bi ga proizveo, već pretpostavlja *causa deficiens*, to jest deficijentni ili manjkavi uzrok.²⁰

Iako je grijeh manjak i puka lišenost, a ne neka pozitivna zbiljnost, to ne umanjuje njegovu težinu. Posljedica grijeha su sva zla i boli ljudskog bića.

Dobra volja (*bona voluntas*) jest dobro koje čovjek može posjedovati tako da ga hoće. U njoj su uključene stožerne kreposti (pravednost, jakost, razboritost, umjerenost), a njihovo postizanje rađa radošću, odnosno blaženstvom. Zlo djelovanje jest u odbacivanju vječnih zbiljnosti kako bi se čovjek posvetio vremenitim zbiljnostima. Tko to čini, čini zlo po svojoj slobodnoj odluci. Augustin kaže da se ne može znati odakle dolazi usmjeravanje i okretanje volje prema višim ili nižim dobrima, budući da nije moguće spoznati ono što ne postoji. Taj pokret volje je manjkav, a svaki manjak proizlazi iz ničega. Zaključuje da ne umanjuje Stvoriteljevu uzvišenost kazna koju ljudska bića podnose za svoje grijeha, bez obzira na porijeklo duše.

Blaženstvo kvalificira i finalizira slobodno odlučivanje volje koje je Bog dao čovjeku. Čovjek ako hoće može za zlo koristiti nešto što je po sebi dobro, upravo slobodnu volju. To pokazuje čovjek koji je u slobodi odabrao zlo djelovanje. U naravi volje je razlog okretanja zlu. Volja je srednje dobro i pripada moćima duha (*potentiae anima*: razum, pamćenje, volja).

Augustin se i u *Ispovijestima* bavi problematikom zla, na neki način zrelije nego u djelu *O slobodnoj volji*. U *Ispovijestima* navodi da je fizičko zlo nešto relativno, a moralno zlo nastranost volje koja se okrenula od najvišeg bića (Boga) prema bićima, odnosno dobrima nižeg ranga. S tim je povezana i čovjekova svijest o osobnoj odgovornosti kao i shvaćanju stanja ljudske volje.

Grijeh se čini iz neznanja, koje se izražava kao tjelesnost/spolnost i želja, te iz ponosa. Grijeh proizlazi iz okretanja vlastitim snagama u ostvarivanju želja, umjesto da se pouzda u Boga kao izvora svog postojanja. Zlo se ne čini radi zla samog, već je zlo plod pogrešne potrage za dobrim, za nekom vrstom zadovoljstva, za moći ili nečim sličnim. Zlo ne postoji, i samo se za ništa može reći da ne treba biti.

Čovjek je sav od dobra, no od manjeg dobra od samog Boga. Otkud onda zlo? Upravo ovdje dolazi se do srži Augustinovog susretanja sa zlom koja je vezana za njegovu vjeru u savršenstvo Boga. Naime, grešni ljudi su ipak dobri ljudi, jer ne bi mogli biti "iskvareni" da već nisu dobri. Pokvarenost šteti, no ukazuje na umanjivanje onoga što je već dobro.

²⁰ Aurelije Augustin, *O slobodnoj volji*, Demetra Filozofska biblioteka Dimitrija Savića, Zagreb 1998., str. 9.

Ono što je "pokvareno", lišeno je dobra. No, da od samog početka nije bilo lišeno dobra, ne bi se uopće ni moglo pokvariti, te bi se *njegova dobrost uvećala*. Stoga zaključuje da sve što jest jest dobro, inače bi prestalo postojati.

Arendt prati Augustinove (i Kantove) smjernice, u smislu da smatra da zlo nije "tvar" i da se zlo ne čini zbog samog zla. Zlo nema "korijen", zlo nije "demonsko". Ipak, ono na neki način predosjeća misao jer za ono što se nije trebalo dogoditi ipak ne možemo reći da je "ništa".²¹

Arendt zanima i u kakvom je odnosu mišljenje s činjenjem dobra, s moralnošću. Proučavajući Augustina u mladosti, naučila je da je duh trojedin, da se ne sastoji samo od mišljenja. Zanima ju kako prići pitanju zla u sekularnom kontekstu. Da bi se zlo procijenilo, potreban je način mišljenja koji donekle odražava iskustvo suvišnosti. Suvišnost je ujedno i srž njenog pristupa zlu totalitarizma i kompleksnim problemima koje on donosi. Problem je također u shvaćanju, odnosno razumijevanju problematike zla onih ljudi koji ne vjeruju u Boga, ili jednostavno imaju različito poimanje vjere. Iz tog razloga, Arendt inzistira na sekularnom pristupu, odnosno kontekstu. Poput Kanta, nastoji pristupiti problematici neovisno od izvanjskih autoriteta.

3.5. Banalnost zla prema Arendt

Banalnost zla je složena ideja, ujedno i središnja ideja Hannah Arendt. Sintagma pruža mogućnosti različitih interpretacija, pa i onih pogrešnih. No, odgovornost za to je ipak u čitateljima, a ne u samom izrazu banalnosti zla.

Pojam banalnosti zla je opis do kojeg je Arendt došla na suđenju Adolfu Eichmannu 1961. godine u Jeruzalemu. Pri susretu s tim čovjekom, došla je do zaključka da ni krajnja zloba, patologija, ili ideološko uvjerenje nisu nužni da bi pojedincu pomogli počinuti *beskrajno zlo*. Upravo je Eichmannova "izvanredna plitkost" navela Arendt da imenuje zlo koje ne zahtijeva nikakvu posebnu zloću niti pokvarenost, već samo dubok nedostatak mišljenja i suđenja. "Banalnost zla" je ime za Eichmannovo zlo.²²

²¹ Džerom Kon, "Zlo i pluralnost", u: Daša Duhaček, Obrad Savić (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arendt*, Beogradski krug, Beograd 2002., str. 94.

²² Dejna R. Vila, *Savest, banalnost zla i ideja reprezentativnog počinioaca*, u: Daša Duhaček, Obrad Savić (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent*, Beogradski krug, Beograd 2002., str. 51.

Budući da je Eichmann znao da milijune ljudi šalje u smrt i budući da je bio u stanju suditi o užasu svojih postupaka, jedino preostalo pitanje je bilo etičko pitanje, pitanje Eichmannove savjesti. To pitanje je privuklo najveću pažnju Hannah Arendt i dovelo je do ideje o banalnosti zla.

Eichmanna nije uznemiravala pomisao "čišćenja" poljskih Židova, ali se njegova savjest pobunila na pomisao da se ubijaju njemački Židovi. Arendt tu činjenicu smatra ključnom za dokaz savjesti i "urođene odvratnosti prema zločinu". Prekretnica u nadilaženju te odvratnosti bila je normativna legitimacija ubojstva, prekretnica nastala tokom Konferencije u Vanzeju 1942. Na toj konferenciji Eichmann nije vidio nikoga tko je bio protiv 'konačnog rješenja' i to je bio najmoćniji činitelj smirivanja njegove svjesti. Njegova savjest je govorila glasom uglednog društva oko njega. I upravo ta savjesnost ga je nagnala da zauzme beskompromisan stav i da sluša i izvršava naređenja bez pogovora da bi zakon (poredak 'konačnog rješenja') bio poštovan do samog kraja.

Eichmann je bio svjestan i znao je što radi u činjeničnom smislu, no nije bio sposoban svoje postupke promatrati kao zločinačke te (otuda) i loše. Njegova savjest i moralna osjetljivost bile su vezane zakonom i mnijenjem "postojanog društva".²³

Prema mišljenju Arendt, Eichmann je predstavljao "novog tipa zločinca", pojedinca koji dobrovoljno sudjeluje u aktivnostima kriminalnog režima, a ne osjeća nikakvu krivnju te se vidi oslobođenim od bilo kakve odgovornosti za svoje postupke, kako organizacijskom strukturom, tako i zakonom. Nema niske pobude, ali nije sposoban razlikovati zlo od dobra. Pojedinač kroz takvo samozavaravanje može uspješno izbjegavati suočavanje s pitanjem moralnosti svojih postupaka. Njegov slučaj pokazuje da tamo gdje je "zakon zakon" vlada nepromišljenost – moć suđenja i moralne imaginacije kržljaju, a potom nestaju.²⁴

Upravo na *tu* nepromišljenost, *to* udaljavanje, *taj* nedostatak motiva i volje da se pokaže kao zločinac, odnosi se "banalnost zla". Gdje je zločinački režim, motivi su nevažni, a demonski karakter je nepotreban: traži se samo lažljivost i pokoravanje zakonu. Otuda "paradoks" banalnog izvršitelja čija djela pokazuju krajnje zlo.²⁵

No, njeno promatranje Eichmanna dovelo ju je do 'popravljanja' njenog shvaćanja zla. Podigla je pojam banalnosti zla na veći filozofski nivo, navodeći ga kao relevantan pojam za

²³ Ibid., str. 61.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

filozofiju morala ili filozofsku etiku. Kaže da zlo nikada nije "radikalno" jer samo dobro ima dubinu i može biti radikalno. Zlo je samo krajnje, bez dubine i demonske dimenzije. Ono može rasti i uništavati svijet, ono je izazov za misao jer misao pokušava doprijeti do korjena, neke dubine, no u trenutku kad se pozabavi zlom, doživljava neuspjeh jer tamo nema ničega. To je njegova "banalnost".

3.6. Totalitarizam prema Arendt

Hannah Arendt dala je originalnu definiciju totalitarizma. Ona opisuje totalitarizam kao kaotičan, neutilitaran, manijački dinamički pokret uništavanja koji napada sve odlike ljudske prirode i ljudskog svijeta koje čine politiku mogućom.²⁶ Totalitarizam je samoizazvan, rezultat ljudskih postupaka i procesa pokrenutih od strane čovjeka.

Arendt izjednačava ljevicu i desnicu (Hitlera i Staljina), stavlja naglasak na prinudu i ideologiju, te što je još važnije, na nacizam i holokaust. Prema njenom mišljenju, totalitarizam je pokazao ljudsku sposobnost započinjanja nečeg novog, moć da se misli i postupa na nove, nepredvidive načine. Paradoks novine totalitarizma je bio taj što je napao samu sposobnost djelovanja i mišljenja kao jedinstvenog individualnog.

Cijena totalne moći je iskorjenjivanje ljudske pluralnosti. To jasno pokazuju koncentracijski logori, "laboratoriji" novih režima. "Totalni teror" kakav je primjenjen u logorima, jest "suština totalitarne vlasti". Iskorjenjuje se čovjekova sposobnost za djelovanje te njegova individualnost, svodeći čovjeka na životinju da bi se njime moglo u potpunosti vladati. Ljudi koji su "suvišni", koji nemaju svoje mjesto na svijetu, idealne su žrtve totalitarnog terora.

Jedina funkcija totalitarnog režima jest provođenje projekta totalnog potčinjavanja gušenjem svake ljudske individualnosti. U totalitarizmu samo jedan može biti svemoćan, a put do tog cilja zasniva se na teroru i ideologiji, tako što se teror i ideologija nadopunjuju eliminiranjem individualne misli i iskustva među izvršiteljima te povezivanjem u ujedinjeni pokret uništavanja i razaranja.

Prema Arendt, najopasnija mogućnost koju nude totalitarne ideologije jest njihovo naglašavanje logičke dosljednosti koja je zamijenila slobodnu misao, navodeći ljude da postanu

²⁶ Margaret Kanovan, "Teorija totalitarizma Hane Arendt: preispitivanje", u: Daša Duhaček, Obrad Savić (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent*, Beogradski krug, Beograd 2002., str. 365.

dio jednog bezličnog pokreta totalnog potčinjavanja. Totalitarne ideologije ustraju u borbi koja je neumoljiva u svojoj destruktivnosti. Njihova moć znači zapravo neizbježno uništenje.

Posao totalitarnih režima jest ubrzanje izvršenja smrtnih kazni koje je izrekao 'zakon' prirode ili povijesti. Prema tim zakonima, ljudska egzistencija se svodi na borbu između kolektiviteta čije kretanje je stvarno značenje povijesti. Za totalitarizam su svi zakoni postali zakoni kretanja. Ljudska individualnost je prepreka, neugodnost koja se mora iskorijeniti, ukloniti.²⁷ Ako ljudi odluče svesti sebe i druge na razinu zvijeri, priroda ih neće spriječiti.

Većina onih koji su pristali na totalitarni pokret su ljudi 'mase': iskorijenjeni, dezorijentirani ljudi bez jasne slike stvarnosti ili vlastitog interesa zbog toga što je svijet u kojem su živjeli bio uništen izbijanjem nezaposlenosti, inflacije, rata i revolucije. A poznato je da, da bismo bili civilizirana ljudska bića, trebamo nastanjivati svijet stabilnih struktura koji je upravo čovjek izgradio. Stabilne strukture su nam potrebne zbog osiguranja zakona, dodjele prava, slobode mišljenja, mjesta gdje ga možemo iskazati, te da bi nam dopustile pristup zdravom razumu koji dolazi sa zajedničkom stvarnošću.

Prema mišljenju Hannah Arendt, totalitarizam ne može uspostaviti stabilan sistem; mora slijediti svoj impuls k osvajanju svijeta ili mora propasti. No, totalitarizam se može i vratiti. Sam dolazak totalitarizma bio je dokaz ljudske sposobnosti za novinu; očekivanje neočekivanog. Totalitarizam pokazuje da čovjek može svesti sebe i drugog na roba, prihvaćajući nužnosti navodno nužnih procesa, zakona prirode i ideologije. Jedini izlaz jest u ljudskoj sposobnosti za novi početak koja postoji u svakom ljudskom rođenju.

Arendt navodi da, iako različiti, režimi Hitlera i Staljina su počinili podjednako nepojmljive zločine, završivši u praksi podjednako besmislenog terora. Tek postupno su okrivali što se sve nalazi u smjeru kojim su krenuli. Hitler i Staljin su se našli na čelu režima terora koji je ljudska bića sveo na zvijeri. *Cilj* svemoći, *iskustvo* iskorijenjenosti i *nedostatak* svijeta koji je razbijen, bili su obilno prisutni, dozvoljavajući Hitleru i Staljinu da ulete u totalitarizam.²⁸

Sve teorije totalitarizma su dijalektičke, dijagnosticiraju zlo i *ipso facto* postavljaju dobro, ali u većini slučajeva su dijalektičke suprotnosti pojmljene kao rivalski politički sistemi.²⁹ Dijalektika Hannah Arendt oslobađa samo političko stanje. Nastojala je identificirati i opisati događaje koji su zahtjevali razumijevanje zbog novine, užasa, zagonetnosti. Ponudila je

²⁷ Ibid., str. 367.

²⁸ Ibid., str. 378.

²⁹ Ibid., str. 374.

objašnjenje opće pojave, "totalitarizma", kao način intelektualnog zahvaćanja tih događaja te je ukazala na izvore i presedane koji bi mogli pomoći u razumijevanju dolazak totalitarizma.

4. Popis literature

1. Aurelije Augustin, *O slobodi volje* (Zagreb: DEMETRA, 1998)
2. Aurelije Augustin, *Ispovijesti* (Zagreb: KRŠĆANSKA SADAŠNJOST 1973)
3. Dejna R. Vila, "Savest, banalnost zla i ideja reprezentativnog počinioca", u: Daša Duhaček, Obrad Savić (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent*, Beogradski krug, Beograd 2002.
4. Džerom Kon, "Zlo i pluralnost", u: Daša Duhaček, Obrad Savić (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent*, Beogradski krug, Beograd 2002.
5. Hannah Arendt, *O zlu* (Zagreb: NAKLADA BREZA, 2006)
6. http://en.wikipedia.org/wiki/Hannah_Arendt. Pristup: 2. travnja 2012.
7. Immanuel Kant, *Kritika praktičkoga uma* (Beograd: BIGZ, 1979)
8. Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa* (Zagreb: IGITUR, 1995)
9. Margaret Kanovan, "Teorija totalitarizma Hane Arendt: preispitivanje", u: Daša Duhaček, Obrad Savić (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent*, Beogradski krug, Beograd 2002.
10. Ričard Bernstin, "Refleksije o radikalnom zlu: Arent i Kant", u: Daša Duhaček, Obrad Savić (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent*, Beogradski krug, Beograd 2002.